

Martin Wihoda předkládá moderní, mnohvrstevnatou a erudovanou práci, která prezentuje nejen nové interpretace dějinných událostí podepřené analýzou velkého množství pramenů, ale, a to je stejně důležité, vytváří prostor dalšímu myšlení o středověkých a také novověkých dějinách a ukazuje nové směry dalšímu bádání. I když si je autor vědom, že jeho závěry jsou jen „novým kódováním“, nebojí se je vyslovit, a tím i vystavit kritice a konfrontaci s názory jinými. Mediavista, putující mezi minulostí a přítomností, aniž by si oba pojmy pletl, tak plně a vědomě naplňuje slova Maurice Halbwachse o tom, že „dějiny začínají až tam, kde přestává tradice a rozpadá se společenská paměť“.³⁴

Jan Kremer

34 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 43.

JAN KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*,

Praha 2005, Nakladatelství Lidové noviny, 626 s., ISBN 80-7106-175-1

Dějiny jako instrument zdůvodňování vlastní existence v daném prostoru a čase, či dějiny jako zdroj kulturních hodnot současné evropské civilizace? Takové jsou hlavní otázky, které si klade hned na počátku své knihy vedoucí archeologického pracoviště Karlovy univerzity Jan Klápště. Jeho kniha je vlastně plná otázek a také odpovědí, které nejsou vždy vyčerpávající, jsou však ve své zásadě poctivé a přiznávají nejednou chabou znalost vědy o určitém jevu. A přitom jde o problematiku navýsost důležitou a podstatnou. Klápště totiž zaměřuje svoji pozornost na 13. století, označované v naší historické literatuře nejružnějšími přídomečky a epitey: století velkého přerodu, převratné století, doba velkých změn atd., aniž si mnozí z autorů zcela jasně uvědomují, že jde o čas a události pevně spojené s procesy odehrávajícími se v sousedství i ve vzdálenějších regionech Evropy a také pevně vklíněné v předchozím a potomním čase. Náš autor však nechce vytvářet nové koncepce, naopak, sám hned v úvodu nazvaném *Středověk vzdálený i blízký* říká, že chce otevírat problémy a propojovat výsledky práce archeologů, historiků, znalců dějin umění a dalších, kteří mohou přispět svým dílem poznání k vytváření komplexnějšího obrazu či obrazů. Symbolem kontrastu „starého“ a „nového“, tj. proměněného, zlepšeného se mu stává jedno z vyobrazení legendy o sv. Hedvice obsažené ve slezském Ostrovském kodexu. Na straně Piastovce Jindřicha muži v románských tunikách s podholenými hlavami, na straně Hedviky a jejího otce Bertolda muži v módních oděvech poloviny 14. století s opeřenými klobouky a kuklami. Celá scéna představuje asi umělcovu stylizaci, vypovídá však cosi o představách, jaké měli lidé o procesech, jež se odehrávaly sto let předtím. Návštěvou Viprechta Grojčského, saského velmože, úzce spojeného s pražským dvorem ve druhé půli 11. století, zase J. Klápště ukazuje na některé aspekty kolonizačního procesu, jak je zachycují dobře informované pegavské anály.

Proměny moci mocných zní název druhé části knihy a jde o klíčový text, který přináší informace podávané v souvislostech, jež v dílčích či naopak příliš komplexních pohledech mohly unikat a namnoze také unikaly. Autor zde sleduje vágní předpoklady o sociální stratifikaci na Velké Moravě, jež měla být podle některých autorů jakýmsi předobrazem vnitřního ustrojení raného přemyslovského státu, a konstatuje ošidnost vytváření závěrů na základě doprovodného materiálu v hrobech. Na druhé straně zjišťuje pravděpodobnost manipulace s lidmi a jejich cílených přesunů v rámci organizace mojmírovského panství. Zaměřuje se na dvorce,

jak panovnické, tak velmožské i církevní, a zvolna přechází k českému materiálu. Již k roku 1061 se mu projevuje jako zakladatel soukromého kostela kastelán Mstiš, majetek ostrovskému klášteru dávají urozenci Vchyna a Osel, podobně jako drží své statky a disponuje s nimi Vršovec Nemoj ve prospěch vyšehradské kapituly či kněz Zbyhňev pro své vlastní založení. Ve 40. letech 12. století dokonce zakládá šlechtic Miroslav cisterciácký klášter v Sedlci. Příslušníci nejvyšší vrstvy budují tribunové kostely na svých dvorcích; někdy jsou přímo propojené s rezidenční budovou, v té době pravidelně dřevěnou. Tak jsou lépe poznány zakladatelské počiny kastelána Předbora v Čerčanech či Marie se syny v Jakubu na Kutnohorsku. Významný úředník brněnského úředu Lev z Klobouk, doložený na přelomu 12. a 13. století, zbudoval premonstrátskou kanonii při starším kostele sv. Kunhuty na svém zábrdovickém dvorci, takovém, jaký představoval „životní standard“ velmožů v zázemí přemyslovských center. Hroznata z Teplé, ač není doloženo, že by byl beneficiářem při panovnickém dvoře nebo na některém správním hradě, držel rozsáhlý majetek nejen v okolí Teplé, ale i na Litoměřicku, kde měl při centru svůj dvorec. Byli to tedy zřejmě již jeho předkové, kteří takový majetek získali, a dispozice ve prospěch církevního ústavu byla v plnosti jeho vůlí. Sídlo Vítka z Prčice, předka Vítkovců, lze předpokládat u kostela sv. Vavřince, jehož datace je založena jen na historické dedukci vycházející z životních dat Vítka, knížecího státníka a kastelána v Kladsku a Práchni. Klápště dále probírá tribunové kostely v návaznosti na dvorce, zděné kostelní věže s útočistným charakterem, sídla velmožů v zázemí hradských center. Precizně stavby či archeologické nálezy popisuje a jeho komunikativní výklad se stává cenným přehledem těchto jevů. Zastavuje se i u původně nevýstavného dvorce Hagena ze Světec, který byl mužem z okruhu tepelského Hroznaty. Za neméně významné lze považovat zjištění, že dvorce-sídla rané šlechty, užívaná v predikátech, se zpravidla nacházejí v polohách vyšších než 400 m n. m.

Poté autor přechází k údobí budování prvních kamenných hradů (pomíne-li se románský palác na Hradě). Mezi královskými má nepochybný primát Křivoklát, nahrazující starší lovecký dvorec ve Zbečně; výstavba spadá do vlády Přemysla Otakara I. (1197–1230). Jen jedna generace pak dělí Křivoklát od stavby prvních šlechtických hradů, které se zpravidla vyznačují bergfritovou dispozicí (válcová věž a jednoduchý palác). Rozsáhlé hradní stavby Jindřichova Hradce, Rýzmburka a Lichnice (Lichtenburku), u nichž byl vysloven názor, že šlo původně o panovnická založení, která byla svými kastelány z významných rodů de facto zeměpánovi uzmuta, považuje za šlechtické od prvopočátku. Bukov a Volfštejn lze mít za typické hrady bergfritové dispozice, případně románské prvky jsou buď druhotné, nebo opožděně archaické. Společně s Obrány nedaleko Brna s asi devítarovou rozlohou jde o jakýsi standard vyhovující daným požadavkům. Zároveň se připomíná rozsáhlá hrabišická územní expanze do Krušných hor a na Moravskotřebov-

sku. Jako příklady šlechtických hradů s mimořádně kvalitním provedením přicházejí na řadu Říčany komorníka Přemysla Otakara II. Ondřeje a Vízmburk Tasa, muže z blízkého okolí Václava II. Zde se v zásadě nevymyká rozsah staveb, nýbrž kvalita vnitřního provedení paláce. Následné úvahy náležejí tvrzím (Ervěnice, Koválov, Lažany atd.), jejichž počátky také nepatří k těm nejlépe vysvětlitelným.

Na vhodně zvolených příkladech tak Jan Klápště vstupuje do problematiky, která má zásadní roli pro pochopení chodu celé přemyslovské a v podstatě i lucemburské monarchie. Jde totiž o klíčovou otázku vzniku šlechty, její stratifikace a proměn. Ve srovnání s poněkud statickým modelem vzniku beneficiární, na knížeti úzce závislé vrstvy, která se měla konstituovat z knížecích družiníků a posléze se v první půli 13. století dostat do rozporu s „novou“ pozemkovou šlechtou i se samotným králem, zde ukazuje, že rody předních beneficiářů mají své hluboké kořeny ve starší době a přetvářejí se, podobně jako se přetváří jejich životní standard. Je škoda, že v některých případech neexistují adekvátní historické analýzy, které by ukázaly postavení šlechtické vrstvy v dlouhém trvání přemyslovského panství. I když jde o úkol zdánlivě komplikovaný a náročný, jeho zvládnutí je možné. Jde o zhodnocení nejstarších majetků předků velkých rozrodů 13. století, určení jeho polohy a závislosti na správních centrech, na intenzitě krajinného osídlení a dalších faktorech. Jde o určení politického potenciálu této vrstvy v 11. a 12. století, o záležitosti spojené s její faktickou zákonotvornou funkcí. Také počátky výstavby šlechtických hradů nelze vnímat bez celkového zapojení do organismu vytvářejících se pozemkových celků, bez role chápané hned v několika rovinnách. Existuje přímý vztah mezi venkovskou kolonizací a stavbou kamenných hradů? Umožňoval stavbu hradů rychlý zisk ze zákupních částek? Mnohé z těchto otázek se při četbě Klápštěho textu otevírají; třebaš na ně není přímo odpovězeno, autor svým vnímáním ukazuje cestu, po jaké by se mělo v brzké budoucnosti vykročit.

Co je vlastně kolonizace, jak ji chápat? Tímto směrem se ubírají úvodní úvahy třetího oddílu knihy s názvem *Křehké jistoty venkova*. Pro středověkou společnost jde o problematiku kardinální, neboť dřívá většina jejich členů žila na venkově a zabývala se zemědělstvím. Klimatické optimum ve 12. a 13. století mělo přinést zvýšené výnosy a s tím i následný společenský růst. Jména sídel z nejstaršího horizontu svědčí o přeskupování celých skupin lidí, nepochybně v důsledku válečných událostí. Tento jev, jak bylo zmíněno, je archeologicky dokázán i v době Velké Moravy. Jde tedy o kolonizační postupy ve velmi raném údobí. Připomíná se nestabilita tehdejších sídlišť, otevírá otázka kolonizační aktivity klášterů i šlechtických rodů. Jsou to opět širší souvislosti, do nichž dokáže Jan Klápště osidlovací procesy v našich zemích zařadit. V pramenech se hovoří o *melioratio*, tedy zlepšování země. Ilustraci přináší případ holandských kolonistů u brémského arcibiskupa z počátku 12. století, akce severoněmeckých feudálů popisované Helmoldem

z Bosau či detailní zprávy, jež zaznamenává o klášterní i šlechtické kolonizaci ve Slezsku známá *Knihy henrykovská*. Zmiňuje se vysoká kvalita norem Saského zrcadla a představuje tak kolonizační proces jako právními normami řízené akce, které ale zdaleka ne vždy byly úspěšné. Stranou autorova zájmu nezůstává ani více-
stupňové utváření půdorysného schématu kolonizačních vesnic. Příklady lokací *more teutonico* se vracejí opět do domácího prostředí; podle listinných dokladů jde již o druhé a třetí desetiletí 13. století. Uvádí na scénu také provazec potřebný k rozměrování lánů, konstatuje ve shodě s dalšími autory četnou variabilitu u rozlohy lánů v jednotlivých oblastech a vsích. Sleduje vizuální znamení označující hranice újezdů a vesnic, připomíná v pramenech dochovaná svědectví o lokačních podnicích. Ve výkladu náleží pevné místo také vývoji obydlí, který přibližuje pomocí konkrétních příkladů (Svidna, Konůvky, Bystřec, Mstěnice, Pfaffen-schlag). Na rozdíl od předpokladu ideálního vývoje tzv. trojprostorového domu konstatuje velkou variabilitu a strukturovanost v jednotlivých lokalitách, domy pravidelné i všelijak „pokroucené“, s dvěma prostory i čtyřmi, osamocené stojícími sýpkami, různorodě utvářenými dvory atd. Na řadu přicházejí také technologické inovace týkající se orby, vláčení, sekání trávy kosou i sklizně obilí pomocí srpu, podobně jako mletí obilí.

Dlouhá cesta do města, čtvrtá kapitola, se věnuje, jak jinak, vzniku městských lokalit. Začíná se však s výrobními specializacemi, které prozrazují naše nejstarší listiny od poloviny 11. do počátku 13. století. Jsou v nich zastoupeny mnohé profese provozované lidmi těsně závislými na panovníkovi, který jimi disponoval ve prospěch církevních založení. Tito lidé někdy pracují přímo u center nebo v jejich těsné blízkosti, jindy jsou na venkově a nadto vybaveni zemědělskou půdou. Jejich vztah k trhu není zřejmý, stejně jako výše povinností vůči knížecímu hospodářství. Zjišťuje se také trh s nevolníky, kteří se ale mohou vyplatit. Zkoumání konkrétních pramenů, na nichž byla v literatuře postavena v 60. letech 20. století teorie tzv. služebné organizace, však ukazuje, jak daleko bylo k tomuto vysněnému ideálu zkonstruovanému s pomocí lingvistů a na základě jakoby širší srovnávací perspektivy s okolními zeměmi. Vinaři zkrátka nepůsobili ve vsi Vinaře, Běhařov jako osada běžců-poslů vzbuzuje nedůvěřivý úsměv a Jedovary jako ves výrobců jedu či Mlékojedy jako stanoviště knížecích kojných neskrývané veselí. Jistě, lze tvrdit, že v jakémsi původním časovém horizontu budování tohoto ekonomického systému bývaly jednotlivé vsi pojmenovávány po jednotlivých profesích tam usídlených, jednoznačný důkaz však chybí. Specializace určitých lokalit na některé činnosti, např. dehtářství nebo tesání žernovů, je staršího data a nemá souvislost se státním plánováním. Klápštěho skepse nad služebnou organizací se tak jeví jako dostatečně zdůvodněná a značně prozíravá.

Následná zamyšlení náležejí roli správních center v raném přemyslovském státu. Předpokládá cestu od středočeského „státečku“ k podmanění celé země. Pro

Moravu akcentuje kontinuální roli Olomouce, o jejímž velkomoravském a povelkomoravském významu svědčí nejnovější archeologické výzkumy. Raně středověké sídelní aglomerace reprezentují v autorově výkladu především Litoměřice, v nichž se archeologie snoubí s řadou cenných písemných pramenů. Velmi přínosný charakter mají také nejnovější nálezy z Prahy, které vyvracejí nejednu starší představu. Tak dřevohlinité opevnění Malé Strany snad již z 9. století otevírá diskusi o sociálním a hospodářském charakteru tamního osídlení stejně jako o vazbách k Hradu. Kamenné sakrální stavby a románské domy kdysi stojící uprostřed kurii ukazují pražské Staré Město druhé poloviny 12. století jako lokalitu s nebyvalým počtem kamenných reprezentativních staveb, jen stěží srovnatelnou s čímkoli v dalekém okolí.

Lokační (institucionální) města představují závěrečné velké téma předkládané knihy. Vhodně zvolenými příklady se zde stává městečko na Sekance nad ostrovským klášterem, lokace sídliště u žďárského kláštera, Vysoké Mýto, Most, Uničov i Bruntál či Uherské Hradiště.

Závěrečné hodnocení rozsáhlé kulturní proměny probíhající ve 13. století přináší autor v nedlouhé páté kapitole *Změna ve změně*. Zdůrazňuje zde mnohotvárnost a skepticky posuzuje možnost nalézt zákonitosti takového dějinného pohybu. Jeho pohled na středověk je plný barev, do hloubi poučený a nepředstíraný. Silnou zbraní v jeho rukou je znalost obdobných procesů v okolních zemích, stejně jako vyvážený náhled, jež mu mimo jiné umožnila důvěrná znalost rozsáhlé zahraniční literatury. Zvolená, vlastně třídní koncepte knihy dovoluje přehledně líčit a propojovat poznatky vícera vědeckých odvětví, stejně jako uvádět inovace 13. století do souvztažnosti se starší dobou, kde měly mnohé ze změn svůj počátek. *Knihy Proměny českých zemí ve středověku* patří beze všech pochyb k tomu nejlepšímu, co bylo o dané problematice v daném období dosud napsáno. Její největší devízou je otevřenost autorova pohledu.

Libor Jan